

JEAN-LUC NANCY en
DANIEL TYRADELLIS

Wat doet ons denken?

Klement | Pelckmans

Aan dit boek ligt een gesprek ten grondslag, dat Jean-Luc Nancy en Daniel Tyradellis op 3 november 2012 ten kantore van uitgeverij diaphanes in Berlijn in het Duits hebben gevoerd. De transcriptie werd door de auteurs in het Frans en Duits herwerkt.

Oorspronkelijke titels: *Was heißt uns Denken?* / *Qu'appelons-nous penser?*
© diaphanes, Zürich-Berlijn 2013

In het Nederlands vertaald door Leon Otto de Vries.

© Nederlandse uitgave, Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2015.
Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Geert de Koning

ISBN 978 90 8687 155 1 (Nederland)

ISBN 978 90 289 8200 0 (België)

D/2015/0055/109

www.uitgeverijklement.nl

www.pelckmans.be

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

INHOUD

I	Afstand van het denken	7
II	Media van het denken	21
III	Denken ter halver hoogte	31
IV	Tegen-denken	39
V	Gemeenschappelijk denken	47
VI	Curatief denken	59
VII	Liefhebbend denken	67
VIII	Effect van het denken	73
	Noten	79

I

AFSTAND VAN HET DENKEN

DANIEL TYRADELLIS:

Ik ben blij met deze gelegenheid om met u over het denken van gedachten te kunnen wisselen. Graag zou ik dit gesprek beginnen met een citaat uit *The Crack-Up* van F. Scott Fitzgerald. Hij schrijft: ‘Toen ik eenmaal deze fase van stilzwijgen had bereikt, zag ik mij gedwongen een maatregel te nemen die niemand ooit uit vrije wil zal nemen: ik was gedwongen na te denken. God, wat was dat moeilijk! Alsof je enorme hutkoffers vol geheimen heen en weer sleept. Bij de eerste rustpauze vroeg ik me volkomen uitgeput af of ik eigenlijk wel ooit had nagedacht.’¹ – Inderdaad: is het me al eens overkomen dat ik dacht? En wat versta ik daaronder? Het is zo gemakkelijk om te zeggen: ‘Ik had gedacht dat...’ of ‘Ik heb erover nagedacht en ben van mening dat...’ Iedereen begrijpt wat iemand daarmee wil zeggen; bijna iedereen denkt dat hij denkt, zo niet voortdurend, dan toch in ieder geval zo nu en dan. Maar hoe dan ook, het antwoord op de vraag ‘wat doet ons denken?’ lijkt me verre van evident te zijn.

Een mogelijkheid om deze kwestie te benaderen, zou zijn het historische spoor te volgen en te kijken wat de filosofen, die het toch eigenlijk zouden moeten weten, er-

over hebben gezegd. Onder hen zijn er niet weinigen die daarover tamelijk veel hebben gezegd, waarbij we er niet altijd zeker van kunnen zijn of hun opvattingen over het denken veel meer met elkaar gemeen hebben dan enkel dit woord dat ze verbindt. We kunnen daarbij kriskras door de eeuwen heengaan en komen dan prominente teksten tegen zoals Kants werkje ‘Wat betekent: zich oriënteren in het denken?’², of beroemde passages uit Hegels *Fenomenologie van de geest*.³ Voor ons gesprek zou het misschien niet verkeerd zijn om het begin van Martin Heideggers voordracht uit 1951/52 ‘Was heißt Denken?’ als uitgangspunt te nemen. Hij schrijft daar, en ik weet dat ik u daarmee niets nieuws vertel: ‘Tot dat wat denken heet, komen we, wanneer we zelf denken.’ Terloops zij opgemerkt dat dit inhoudt dat we de taak om te denken kennelijk niet kunnen delegeren, maar we zullen hierop in het vervolg wellicht nog terugkomen. Verder schrijft hij: ‘Om zo’n poging te doen slagen, moeten we bereid zijn het denken te leren. Zodra we daaraan beginnen, aan dit leren, hebben we daarmee al toegegeven dat we nog niet tot denken in staat zijn.’⁴ Dat wil zeggen, we kunnen het niet *ab ovo*, blijkbaar moeten we het op de een of andere manier leren. Denken moet geleerd en geoefend worden en dat brengt ons op het terrein van de pedagogiek, waarover ik het in de loop van dit gesprek ook graag nog zou willen hebben.

Ik heb tot op heden – en ik oefen me toch ook al een aardig tijdje in het denken – nog altijd niet precies begrepen wat dat nu wel zou kunnen zijn. Hoe gaat dat in z’n werk, denken? Kun je het leren, systematisch oefenen, en kun je je erbij laten helpen? Ik zou de vraag bij dezen graag aan u willen doorgeven. In tal van artikelen en publicaties wordt over u gesproken als over een van de ‘meest

markante denkers' van onze tijd, en ik kan mij bij deze uitdrukking van bewondering alleen maar aansluiten. Wat dat betreft zou u meer dan wie ook in staat en bevoegd moeten zijn om op deze vraag antwoord te geven. Maar misschien allereerst de eenvoudigste vraag: zou u zichzelf als denker betitelen?

JEAN-LUC NANCY:

Nee, natuurlijk zou ik mezelf niet als denker laten betitelen. En niemand mag dat, niemand kan dat.

DANIEL TYRADELLIS:

Hoe dat zo? Dagelijks zijn we omgeven door mensen die er heel zeker van zijn dat ze denken.

JEAN-LUC NANCY:

Ongetwijfeld. Maar zelfs in onze hoedanigheid van filosofen hebben we sinds Kant, zoals u weet, niet het recht om onszelf filosoof te noemen. Kant schrijft dat niemand zichzelf als filosoof hoort te bestempelen of als zodanig op de voorgrond mag treden. We leren slechts om te filosoferen, maar we worden nooit filosoof. Dat ligt eigenlijk al in het woord 'filosoof' opgesloten. Er wordt verteld dat Thales dit woord niet heeft gevonden maar *uitgevonden* om te zeggen dat, hoewel hij de *sophia* – de wijsheid of het weten, noem het zoals u wilt – liefheeft, hij zichzelf desondanks niet als *sophistos*, dat wil zeggen als *sophos*, als wijze of wetende, kan laten kwalificeren. Zo is het van begin af aan met de filosofie gesteld, we bevinden ons altijd in dat wat we doen en wat we beoefenen of waarin we ons oefenen – ja, we oefenen toch, of niet soms?, ik weet dat zo net nog niet [lacht] –, maar we kenschetsen dat wat we doen altijd als iets wat zich voorbij

onzelf, aan gene zijde van onszelf, bevindt. En we kenschetsen onze relatie tot dit ‘aan gene zijde’ als een *philein*, dat wil zeggen zowel als een liefhebben, misschien meer op de manier van de vriendschap, alsook als een verlangen en een soort welgevallen, of iets dergelijks... Ja, als een verlangen naar en een welgevallen tegenover iets wat we niet kennen, wat we niet alleen niet kennen, maar ook niet kunnen vatten. Ik zou zeggen, het denken – ‘denken’ nu opgevat als het woord dat Heidegger zelf als opvolger van het woord ‘filosofie’ voorstelt, als iets waarvoor er in de verte niet meer een *sophia* in het verschiet ligt... Maar het is nu misschien niet het moment om daarover te spreken. Het denken – en dat zien we aan het citaat dat u hebt voorgelezen –, het denken bevindt zich telkens weer op deze afstand, op grond waarvan er alleen maar van een toenadering sprake kan zijn, nooit van een bij-het-doel-aankomen. Heidegger zegt: wij denken nog niet. Maar dat wij nog niet denken, geldt voor altijd. Kortom, hoe zou iemand zich een denker kunnen noemen, als hij nog niet denkt?

DANIEL TYRADELLIS:

Misschien is denken precies dat: je ervan bewust zijn dat je nog niet denkt. Ik bedoel daarmee niet het overbekende socratische ‘Ik weet dat ik niets weet’. Voor een filosoof is een dergelijke zekerheid naar mijn mening geen optie, aangezien daarmee het niet-weten tot afgebakend voorwerp van het eigen weten wordt, waarmee wordt miskend dat weten nooit een verzameling positieve elementen is, maar altijd voortkomt uit een terugwijken van het niet-weten. Daarom heeft dit zelfbewuste niet-weten niets met denken te maken, maar is het misschien een basisvoorwaarde – wat niet gering is, als je niet weet hoe je met

datgene waar het je om te doen is, het denken, actief moet beginnen.

Hoe ziet u dit verband tussen denken en weten – preciezer gezegd: van het weten niet te weten als nog-niet-denken? Misschien zit er een antwoord verborgen in dit ‘nog’, dat in tegenstelling tot de formulering van het weten als een volkomen aan zichzelf tegenwoordige verzameling elementen, een temporele en ook sociale dimensie in zich draagt. Ik denk daarbij aan de temporaliteit van het samen-zijn, een gedachte die mijns inziens dichter bij Husserl dan Heidegger staat. Uitgaande van de oppositie tussen weten en denken, is het denken een sociale temporaliteit eigen. Ongetwijfeld draagt ook ieder weten een temporele en sociale index in zich, en de wetenschapsgeschiedenis van de laatste decennia heeft duidelijk gemaakt in welke mate dat zelfs geldt voor de meest objectieve wetten, zoals men die bijvoorbeeld in de fysica of de biologie bestudeert. Ik verwijs hiervoor slechts naar de werken van Isabelle Stengers of Hans-Jörg Rheinberger.⁵ Niettemin blijft het daarin gevonden weten op eigenaardige en ook problematische wijze asociaal. Geheel anders bijvoorbeeld in de theologie, die we – althans wanneer we religies met Jacob Taubes uiteindelijk zien als systemen ter instandhouding van macht en ter verdeling van rechtvaardigheid – zo ongeveer als een sociale ontologie zouden moeten begrijpen. Wat iets betekent, kan alleen op grond van de maatschappelijke zin ervan bepaald worden, en die bestaat primair in de belofte van een toekomst die de individuele dood overschrijdt en wezenlijk naar een komend ‘mede-zijn’ of ‘met-anderen-zijn’ [*Mit-Sein*] verwijst. De filosofie, op haar beurt, schijnt zich vandaag de dag ergens tussen deze beide polen te bevinden, wat ook betekent dat het haar taak is de zelfgenoegzaam-

heid waarvan elk van deze polen blijk geeft ter discussie te stellen. Ik geloof dat dit de enige manier is om een niveau te vinden waarop zich een denken zou kunnen vormen dat de onnozelheden van de ene met het plichtmatige karakter van de andere zou kunnen verenigen. Deze differentie lijkt mij hierbij beslissend, omdat we in het weten dat we nog niet tot weten in staat zijn, in deze differentie dus, iets vinden dat ons op weg brengt. En misschien is ook dat iets wat in eigenlijke zin filosofisch is.

JEAN-LUC NANCY:

U hebt volkomen gelijk, maar *is* het een weten, of liever gezegd: *hoe* is het een weten? Om wat voor soort weten gaat het, wanneer we weten dat we nog niet denken? Ik zou zeggen dat er misschien een soort weten bestaat dat precies dat ‘nog niet’ betreft. Want ‘nog niet’ zou hopeloos zijn als we alleen maar denken dat het betrekking heeft op iets dat pas veel later komt – dus na mij, na u, na de allerjongsten onder ons. ‘Nog niet’ betekent waarschijnlijk iets anders dan: het is nog te vroeg. Het betekent dat er eigenlijk geen eind aan is. En het is niet slechts zo dat wij nog niet denken, maar niemand zal ooit denken. Want denken – ik waag het dit op deze manier uit te drukken –, denken als niet meer ‘nog niet’, denken als actueel gebeuren, zou zoveel betekenen als: geen afstand meer hebben tot de wereld, tot de anderen, zelfs niet tot zichzelf. We zouden wellicht kunnen zeggen dat het glas dat hier op tafel staat geen afstand heeft tot zichzelf, dat het dus absoluut niets denkt, want het glas heeft niets om te leren, niets om zich over te bezinnen, niets om uit te leggen enzovoort.

DANIEL TYRADELLIS:

Wat u over het glas zegt, doet denken aan Heideggers begrip van de 'wereldloosheid' [*Weltlosigkeit*] van het ding. Tegelijkertijd doet dat bewegingloos op tafel staande glas mij ook een beetje denken aan het populaire beeld van de denker als een zittende of zich langzaam voortbewegende figuur, die zwijgt, ofwel wat voor zich uit mompelt en notities maakt. Daarmee schijnt verbonden te zijn dat denken in de eerste plaats een zaak van het hoofd is, dat de door de rest van het lichaam geproduceerde signalen het liefst zoveel mogelijk zou willen uitschakelen. Maar denkt een dansend lichaam niet evenzeer? Daarover schreef u: 'Het is niet langer een lichaam dat één is met zichzelf. Het neemt speelruimte in. Het neemt afstand. Het begint zichzelf te denken.'⁶ Om de vraag meer in het algemeen te stellen: wat is er, behalve de geest en het lichaam, verder nog waarvan gezegd kan worden dat het denkt? Bestaat er een denken in de ruimte, in de film, in de schilderkunst? Dat is iets wat mij zeer bezighoudt, aangezien ik al jarenlang naar vormen zoek om vragen die mij cruciaal lijken met zoveel mogelijk mensen te delen. Ik probeer dit te doen in de vorm van interdisciplinaire exposities, waarin ik spanningsvelden zichtbaar en voelbaar wil maken door kunstwerken en andersoortige objecten met elkaar te confronteren en in scène te zetten zonder daarbij eenduidige interpretaties of verklaringen op het oog te hebben. Het gaat er mij veeleer om de bestaande evidenties te onderzoeken en deze dan door een wisselspel van distantie en nabijheid te relativiseren.⁷ Mijn bedoeling is dus om het denken op gang te brengen door een deconstructie van autoritaire hiërarchieën, individuele angsten en al te haastige classificaties van de kant van het vigerende discoursregime. Bijvoorbeeld: e-cultuur versus

underground-cultuur, natuurwetenschap versus geesteswetenschap enzovoort.

In uw werken heeft u zich telkens weer met andere dan alleen literaire vormen van cultuurschepping beziggehouden: het theater, de afbeelding en de tekening, de film. Waar ziet u hier het denken? En wordt er hier gedacht, of is het iets wat ons doet denken?

JEAN-LUC NANCY:

Waarschijnlijk beide. Het denkt en het laat ons denken. Denken is misschien wel altijd 'doen denken' of 'te denken geven'. 'Te denken geven' betekent een grotere ruimte te openen die naar aard en inrichting nog onbepaald is, een geografie zonder kaart, of zelfs een kosmografie zonder hemelatlant – dat is immers ook feitelijk het geval met de huidige kosmologie, die van het multiversum in expansie geen atlas kan opstellen.

Dat wat u zegt te bespeuren en te praktiseren, als kwam het voort uit een behoefte of een innerlijke drang – en wat ik met u deel en wat ook andere filosofen delen –, wordt bewerkt door de veranderingen waarin wij worden meegezogen. Het zijn niet alleen de grenzen of identiteiten van 'natuur- en geesteswetenschappen' die in de war raken, die met elkaar vermengd worden, het gaat om de 'wetenschap' zelf, dus om het 'weten' als zodanig. Wij weten meer en meer dat wij niet weten wat 'weten' is. Het oude probleem van de filosofie is of men weet, dan wel of men weet dat men niet weet, en wat dat betekent. Weten, betekent dat kennen? Herkennen, zich toe-eigenen, laten zijn, denken, ondervinden? Weten, heeft dat betrekking op een object? Op een subject? Op de relatie ertussen? Op een bewustzijn? Op iets onbewusts? Men spreekt tegenwoordig veelvuldig

over ‘cognitieve wetenschappen’ – wat een gedenkwaardig begrip! ... De wetenschappen van de kennis ... de wetenschappen van de kennisprocessen ... We zien dat de ontwikkeling van deze wetenschappen rechtstreeks uitloopt op de vraag naar de ‘wetenschappelijkheid’ ervan – wat overigens in overeenstemming is met heel de hedendaagse ontwikkeling van het zelfbegrip van wat men ‘de wetenschap’ noemt. Ik heb van Canguilhem geleerd dat je niet ‘de wetenschap’ mag zeggen, maar dat het beter is om van ‘wetenschappen’ te spreken, en ik leer thans van Aurélien Barrau dat ook de natuurkunde zichzelf als fictie kan en moet begrijpen.

Wat is deze act van het ‘zichzelf begrijpen als...’? Het is het denken, het is denken. Het betekent dus niet het stellen van een nieuwe bepaling – het meervoud ‘de wetenschappen’ of ook het begrip ‘fictie’ – als een beschikbare categorie, als ware het een stuk op een schaakbord, maar integendeel het uitproberen van een woord, dat in zijn vermeende betekenis onmiddellijk begint te zweven of te vervagen.

Woorden als ‘wetenschap’, ‘kunst’, ‘politiek’, ‘liefde’ houden tegenwoordig niet op met zweven. Het is daarom heel vanzelfsprekend dat een architect of een danseres de wens heeft een filosoof te horen en de filosoof de wens heeft zich te wrijven – ja, ik bedoel dat hier heel letterlijk! – aan de ervaring van het door de stad lopen of zijn lichaam in het ritme te buigen. *Het gaat niet om gewaarwordingen die naar begrippen zoeken, noch om begrippen die naar gewaarwordingen zoeken!* Het gaat om iets heel anders: namelijk dat niets meer eenduidig als ‘begrip’ of als ‘aanschouwing’ gegeven is (om het in Kants terminologie uit te drukken), omdat we ons niet meer bevinden in die opdeling van het zintuiglijke en het intelligibele. Wij bevinden ons, of *wij weten en voelen ons* (sentimus experimurque), *in een element van ‘zin’ in een*

ondeelbare zin van dit woord (*sensibel, zinnelijk, sensitief, zinvol, gericht/erratisch enz.*).

Het gaat er niet om alles door elkaar te gooien, het gaat erom alles in contact en in ervaring te laten komen met deze aandrang van de 'zin', die iets verlangt. Een wereld gaat ten einde, een wereld is komende... In deze andere wereld bestaat misschien niet meer hetzelfde 'weten' noch hetzelfde 'niet-weten'.

DANIEL TYRADELLIS:

In het zojuist door u gebruikte beeld van het lichaam dat afstand neemt van zichzelf en in de dans (zichzelf) begint te denken, spitst u de vraag toe op de beide begrippen 'distantie' en 'weg', dus op dat waardoor het begint en waarop het uitloopt. Dat wat van zichzelf verschilt gaat op weg naar zichzelf door zichzelf en het andere van zichzelf te veranderen. Is dit eigenlijk niet ook een klassieke definitie van het denken, zoals Hegel die als eerste gegeven heeft? In het begin van ons gesprek had u het over de philo-sophia. Deleuze stelt daar de miso-sofie tegenover. Hij zegt: 'Denken is in de eerste plaats inbraak, geweld, het is de vijand, – niets veronderstelt hier filosofie, alles vertrekt van een misosofie.'⁸ Het begint daarmee, omdat alleen op deze manier de zekerheden van het denken kunnen worden afgebroken en ergens anders kunnen terechtkomen. Is dat een tegenmodel van wat u nu denkt, of is er volgens u een verbinding tussen die twee?

JEAN-LUC NANCY:

Ik zie hier een samenhang, want als Deleuze van misosofie spreekt, bedoelt hij met *sophia* precies de beide betekenissen die we al hebben genoemd: zowel de betekenis van wijsheid